

УДК 338.24

Пантелєєв М.С.*кандидат технічних наук,
доцент кафедри економіки та організації діяльності суб'єктів господарювання
Української інженерно-педагогічної академії***Побережна Н.М.***кандидат економічних наук,
доцент кафедри економічного аналізу і обліку
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»*

ОСВІТНЯ МІГРАЦІЯ. ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ

У статті проведено аналіз кількісних та структурних змін у чисельності студентів денної та заочної форм навчання у ВНЗ України з країн Азійського регіону. Розраховано економічний ефект від навчання іноземних студентів з країн Азійського регіону за 2012/13 та 2013/14 навчальні роки. Визначено структуру сумарного ефекту від експорту освітніх послуг.

Ключові слова: освітня міграція, експорт освітніх послуг, динаміка змін, контингент іноземних студентів, структура сумарного економічного ефекту.

Пантелєєв М.С., Побережная Н.Н. ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ МИГРАЦИЯ. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ

В статье проведен анализ количественных и структурных изменений численности студентов дневной и заочной форм обучения в вузах Украины из стран Азиатского региона. Рассчитан экономический эффект от обучения иностранных студентов стран Азиатского региона за 2012/13 и 2013/14 учебные годы. Определена структура суммарного эффекта от экспорта образовательных услуг.

Ключевые слова: образовательная миграция, экспорт образовательных услуг, динамика изменений, контингент иностранных студентов, структура суммарного экономического эффекта

Pantelieiev M.S., Poberezhna N.M. EDUCATION MIGRATION. ECONOMIC AND SOCIAL ASPECTS

The dynamics of quantitative and structural changes in the number of full-time students and distance learning students from CIS countries of Asia region in universities Ukraine was analyzed. The economic effect from foreign students' education from the CIS countries of the Asian region in the 2012/13 academic year in the 2013/14 academic year was calculated. The structure of the cumulative effect of the export of educational services was determined.

Keywords: educational migration, export of educational services, dynamics of changes, foreign students, structure of the total economic effect

Постановка проблеми. Процеси глобалізації у світовій економіці неминуче торкаються сфери освіти, яка все частіше розглядається з економічних ринкових позицій як вид високоприбуткової послуги. На сьогодні у світі, в умовах глобалізації, стрімко розвивається інтернаціоналізація освіти та навчання, все більше студентів навчається за кордоном. За даними Організації економічного і соціального розвитку (ОЕСР) в системі вищої освіти у світі за межами своїх країн навчається близько 2,8 млн студентів. Передбачається, що до 2025 р. їх кількість зросте до 7,2 млн осіб.

Незважаючи на неоднозначність і ризики віддалених наслідків комерційного підходу до освіти, сьогодні українські науковці розглядають експорт освітніх послуг як найважливіший напрямок соціально-економічного розвитку, одне з головних засобів підтримки конкурентоспроможності держави й особистості, забезпечення національної безпеки, що ставить перед ними завдання дослідження освітньої міграції з точки зору економічного та соціального аспекту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми освітньої міграції є досить актуальними, чим підтверджується значна кількість публікацій та досліджень в даному напрямку. Дану тематику на різних рівнях досліджували А. Гриненко, В. Журавський, О. Кратт, В. Куценко, Л. Курій, Л. Семів, В. Філатов та інші науковці [1-7].

Але, незважаючи на досить значну кількість наукових досліджень освітніх міграційних процесів, у сучасній літературі приділяється недостатньо ува-

ги проблемам економічної та соціальної оцінки наслідків освітньої міграції окремих регіонів і, саме з країн СНД.

Постановка завдання. На основі викладеного метою статті є проведення оцінки економічних та соціальних ефектів від підготовки в Україні іноземних студентів країн СНД Азійського регіону.

Актуальність розглянутих у статті питань обумовлена зростанням освітньої міграції в Україні. В останні три роки спостерігається стійка тенденція щодо збільшення контингенту іноземних студентів, які здобувають вищу освіту в Україні. У 2013/2014 навчальному році у вищих навчальних закладах (ВНЗ) України навчалось понад 69 тис. іноземних студентів. Сьогодні Україна входить до 20 держав-лідерів у галузі міжнародної освіти. Фінансові вливання в економіку країни з боку іноземних студентів третій рік поспіль збільшуються на 500 млн. грн. Так, за 2012-2013 навчальний рік іноземні студенти заплатили за своє навчання 4,3 млрд. грн.

Лідером експорту освітніх послуг у наступний час є США. У 2012/13 навчальному році кількість іноземних студентів, які здобувають вищу освіту у США досягла рекордного рівня у 819,6 тис. студентів – це на понад 55 тис. більше, ніж рік тому. За підрахунками міністерства торгівлі США, за 2012/2013 рік американська економіка отримала 24,7 млрд. дол. від навчання і проживання іноземних студентів. До найпоширеніших спеціальностей, які обирають іноземці, відносяться: «бізнес та менеджмент» (майже 180 тис. студентів), «інженерна справа» (154,2 тис.), «математика та комп'ютерні науки» (77,6 тис.). Се-

ред країн, з яких в Америці навчається найбільше студентів, входять Китай (235,6 тис.), Індія (96,8 тис.), Південна Корея (70,6 тис.), Саудівська Аравія (44,6 тис.) та Канада (27,4 тис.).

Ураховуючи світові тенденції у сфері експорту освітніх послуг та перехід української економіки до інноваційно-соціально-орієнтованого типу розвитку, слід постійно нарощувати конкурентні переваги країни в науці, освіті та високих технологіях. За таких умов освітня політика стає одним із головних важелів інноваційного розвитку країни, а розширення експорту освітніх послуг стає прибутковим видом економічної діяльності, яскравим показником її соціального і культурного майбутнього, у тому числі через підвищення рівня та якості освіти.

В українських вищих навчальних закладах навчаються іноземні студенти майже зі 146 країн світу. Більше всього іноземних студентів приїждить з Китаю (6,7 тис.), Російської Федерації (4,5 тис.), Індії (2,7 тис.), Йорданії, Пакистану, Ірану, Сирії, Малайзії, Нігерії та ін. Серед українських міст лідерами у залученні іноземних студентів є м. Харків – 12,0 тис., Київ – 8,0 тис., Одеса – 5,0 тис., Луганськ – близько 3,5 тис. осіб. Зазначимо, що раніше більше всього іноземних студентів навчалось у столиці. Але на сьогодні простежується тенденція вибору навчання іноземними студентами саме регіональних ВНЗ. Це пов'язано, по-перше, із значно нижчою вартістю освітніх послуг, а, по-друге, – більш високим рівнем безпеки іноземців.

До першої п'ятірки українських ВНЗ, де більше всього навчається іноземців входять: Луганський державний медичний університет – 1900 осіб, Донецький національний медичний університет – 1500 осіб, Харківський національний університет ім. В.М. Каразіна – 1300 осіб, Вінницький національний медичний університет – 1200 осіб та Національний авіаційний університет – 1200 осіб. Як видно із наведеного переліку, у фаховому розрізі превалюють медичні університети. Крім цього, достатньо великим попитом користуються інженерні та економічні спеціальності, напрями підготовки з менеджменту і фінансів, соціальних наук та лінгвістики [8].

До основних чинників, які визначають вибір іноземними студентами країни та навчального закладу, належать: наявність викладання предметів на міжнародних мовах, авторитет країни, репутація ВНЗ, вартість навчання та мешкання, гнучкість програм та порівнянність кваліфікаційних вимог, географічні, торговельні та історичні зв'язки між країнами, активна державна політика в просуванні національних освітніх інститутів освіти у глобальному просторі, а також заходи щодо організаційного, методичного та соціально-педагогічного супроводження іноземних студентів.

Серед міжнародних організацій, які мають найбільший вплив на вирішення питань, пов'язаних з прийомом на навчання іноземних громадян, провідна роль належить ЮНЕСКО та Раді Європи, а в останнє десятиріччя – відповідній Європейській Комісії.

За даними МОН України вартість освітніх послуг для іноземних студентів коливається в залежності від ВНЗ в межах від 12,0 тис. грн. до 35,0 тис. грн. за рік (1,5-4,5 тис. дол. США). Розмір плати за навчання визначається самостійно вищим учбовим закладом, але зазвичай вартість навчання для іноземців приблизно на 30% більша, ніж для українців-контрактників, інформують у МОН. Врахуймо й суми, що їх додатково отримує економіка – студенти

платять за проживання, комунальні послуги, продукти харчування, одяг, екскурсії і так далі. Ефекти від експорту освітніх послуг являють собою суму вкладів в економіку, а також позитивних екстерналій (зокрема, екстерналій для інноваційної системи, місцевого малого бізнесу, для ринку робочих місць) [9]:

1. Ефект від оплати навчання.
2. Ефект від поточного споживання.
3. Ефект від часткової зайнятості іноземних студентів.
4. Ефект від додаткової зайнятості власних громадян.
5. Ефект від натуралізації (коли іноземний студент стає постійним жителем України, отримуючи вид на проживання або громадянство).
6. Ефект від згладжування наслідків демографічних хвиль.
7. Ефект мультикультурного середовища.
8. Множинні ефекти повернення.

Слід відмітити, що оскільки іноземні студенти країн СНД Азійського регіону практично усі повертаються після навчання у свої країни, ефект від натуралізації практично відсутній.

Дані для розрахунку економічного ефекту від підготовки в Україні іноземних студентів з країн СНД Азійського регіону наведені у таблиці 1.

Таблиця 1

Кількість іноземних студентів з країн СНД Азійського регіону (осіб)

Заклад освіти	Форма навчання	Навчальний рік		
		2011/12	2012/13	2013/14
ВНЗ Харківської області	денна	5860	6700	7200
	заочна	700	1500	1800
	Усього	6560	8200	9000
ВНЗ України	денна	12800	16960	20800
	заочна	1530	3920	7110
	Усього	14330	20880	27910

Оскільки у 2013/14 навчальному році на Україні навчалось близько 69 тис. іноземних громадян, питома вага студентів з країн СНД Азійського регіону склало 40,4%.

Динаміка змін кількості іноземних студентів денної та заочної форм навчання у ВНЗ України по навчальних роках наведено на рисунку 1.

Рис. 1. Динаміка змін кількості іноземних студентів денної та заочної форм навчання у ВНЗ України

Аналіз абсолютних змін та темпів змін кількості іноземних студентів денної та заочної форм навчання показує, що з 2011/12 по 2013/14 навчальні роки спостерігається значне збільшення контингенту іноземних студентів. Так, в 2012/13 навчальному році кількість студентів в ВНЗ України збільшилася на 6 тис. 550 осіб, тобто на 45,7% в порівнянні з 2011/12 навчальним роком. У 2013/14 навчальному році в порівнянні з 2012/13 навчальним роком

кількість іноземних студентів збільшилася з 20 тис. 880 осіб (2012/13 навч. рік) до 27 тис. 910 осіб, тобто на 7 тис. 30 осіб, темп росту склав 33,7%.

Слід також відзначити, що за аналізований період спостерігається значне зростання студентів заочної форми навчання. Так, в 2012/13 навчальному році кількість студентів заочної форми навчання збільшилася по Україні с 1530 осіб до 3920 осіб, тобто на 2390 студента, темп росту склав 156,2%, а в 2013/14 навчальному році кількість студентів заочної форми навчання збільшилася на 3190 осіб, тобто на 81,4% в порівнянні з 2012/13 навчальним роком.

Динаміку змін структури чисельності іноземних студентів денної та заочної форм навчання у ВНЗ України наведено на рисунку 2.

Рис. 2. Динаміка змін структури чисельності іноземних студентів денної та заочної форм навчання у ВНЗ України

Як бачимо з рисунка 2, за аналізований період кількість іноземних студентів заочної форми навчання в структурі збільшується. Так, якщо в 2011/12 навчальному році студентів заочної форми навчання було 10,7% в структурі, то в 2013/14 навчальному році кількість студентів заочної форми навчання займає 25,5% в структурі студентів, які навчаються.

Розрахуємо економічний ефект від оплати іноземних студентів за навчання. Ефект оцінюється як сукупна сума оплати навчання в нашій країні іноземними громадянами в рік.

Згідно з Постановою КМУ від 26 лютого 1993 р. № 136 «Про навчання іноземних громадян в Україні» міністерствам, відомствам і навчальним закладам відповідно до п. 5 цієї Постанови «...рекомендується передбачати при укладанні угод (договорів, контрактів) компенсацію за навчання іноземних громадян у вільно конвертованій валюті відповідно до курсу долара США у розмірі не менше, ніж:

- на підготовчому факультеті (відділенні) – 1 тис. доларів США на рік;
- на основному факультеті – 1,5 тис. доларів США на рік;
- навчання в аспірантурі та стажування – 2,5 тис. доларів США на рік;
- підвищення кваліфікації – 300 доларів США на місяць».

Таким чином, нижня границя прямого доходу (оплата за навчання) (ПД) від експорту освітніх послуг у країні СНД Азійського регіону по ВНЗ України у 2013-2014 навчальному році в Україні склав (приймаємо у розрахунках курс валюти 8,2 грн. за 1 долар США.) більш 343 млн. 290 тис. грн.

Розраховані значення ефекту від оплати за навчання у аналізованому періоді, а також аналіз змін наведені у таблиці 2.

Як бачимо з таблиці 2, по ВНЗ України у 2013/14 навчальному році в порівнянні з 2012/13 навчальним роком дохід збільшився на 86 млн. 469 тис. грн., темп росту склав 33,7%. При цьому темп росту доходу від заочної форми навчання (81,4%) значно випередив темп росту доходу від денної форми навчання (22,6%).

Також будемо пам'ятати, що додатковий дохід навчальних закладам країн-реципієнтів приносить платне навчання на мовних курсах, які ми тут не оцінюємо, плюс підготовчі курси для вступу, плюс витрати на підручники, книги, методичні матеріали й інше – усе, що пов'язане із самим процесом навчання.

Розрахунок економічного ефекту від поточного споживання. Ефект оцінюється як сукупна сума ви-

Таблиця 2

Розраховані значення ефекту від оплати за навчання (тис. грн., %)

	Форма навчання	2011/12 навчальний рік	2012/13 навчальний рік			2013/14 навчальний рік		
		Сплата за навчання, тис. грн.	Сплата за навч., тис. грн.	Абс. відх., тис. грн.	Темп змін, %	Сплата за навч., тис. грн..	Абс. відх., тис. грн.	Темп змін, %
ВНЗ Харківської області	денна	72078	82410	10332	14,3	88560	6150	7,5
	заочна	8610	18450	9840	114,3	22140	3690	20,0
	Усього	80688	100860	20172	25,0	110700	9840	9,8
ВНЗ України	денна	157440	208608	51168	32,5	255840	47232	22,6
	заочна	18819	48216	29397	156,2	87453	39237	81,4
	Усього	176259	256824	80565	45,7	343293	86469	33,7

Таблиця 3

Економічний ефект від поточного споживання іноземними студентами (тис. грн., %)

	Форма навчання	2011/12 навчальний рік	2012/13 навчальний рік	2013/14 навчальний рік		
		Сплата за поточне споживання тис. грн.	Сплата за поточне споживання тис. грн.	Сплата за поточне споживання тис. грн.	Абс. зміни тис. грн.	Темп змін, %
ВНЗ Харківської області	денна	124935,2	142844,0	153504,0	10660,0	7,5
	заочна	3157,0	6765,0	8118,0	1353,0	20,0
	Усього	128092,2	149609,0	161622,0	12013,0	8,0
ВНЗ України	денна	272896,0	361587,2	443456,0	81868,8	22,6
	заочна	6900,3	17679,2	32066,1	14386,9	81,4
	Усього	279796,3	379266,4	475522,1	96255,7	25,4

трат на харчування, проживання, розваги (дозвілля), одяг, побутові покупки, транспорт, медицину іноземними громадянами, що навчаються в Україні, у рік. По підрахунках Центру соціологічних досліджень Міністерства освіти й науки РФ в 2003/04 навчальному році витрати іноземних студентів на харчування, дозвілля, плату за проживання, одяг, побутові покупки й транспорт в 1,7 рази були більше ніж їхні витрати на оплату навчання. Можна припустити, що в Україні спостерігаються ті ж пропорції у витратах іноземних студентів за проживання.

Якщо припустити, що до 2014 року пропорція не змінилася, то в 2013/14 навчальному році іноземні громадяни країн СНД витрачали близько 21,3 тис. грн. за рік (близько \$2,6 тис./рік).

Таким чином, в 2013–2014 навчальному році іноземні громадяни країн СНД, що навчаються в Україні, витратили на поточне споживання близько 475 млн. 522 тис. грн. (см. табл. 3).

Тут враховано, що студенти заочної форми навчання проживають в Україні період, приблизно більше одного місяця і витрачають, за даними опитування, приблизно 4,5 тис. грн. (550 доларів США).

Ефект від часткової зайнятості іноземних студентів оцінюється як сумарний дохід від додаткових податкових надходжень у бюджет.

Згідно із постановою Кабінету Міністрів України від 27 травня 2013 р. № 437 про «Порядок видачі, продовження дії та анулювання дозволу на застосування праці іноземців та осіб без громадянства» іноземний громадянин має право здійснювати трудову діяльність при наявності дозволу на роботу.

Оцінка кількості офіційно працюючих іноземних студентів по даним середньої вторинної зайнятості серед «українських» студентів у Україні [10] можна зробити висновок, що у 2013/14 навчальному році із 20800 іноземних студентів денної форми навчання приблизно 1600 працевлаштовані офіційно.

Припустимо, що середній студент змушений заробляти не нижче середньої оцінки видатків на проживання, для нас це 21,32 тис. грн. за рік (приблизно 2130 грн. у місяць). Приймемо цю цифру за верхню границю розрахунків.

Податки по заробітній платі складаються з:

- утримання з заробітної плати до єдиного соціального фонду (ЕСФ_{з/п});
- утримання з заробітної плати Податку з доходів фізичних осіб (ПДФО);
- нарахування на заробітну плату до єдиного соціального фонду (ЕСФ_{на з/п}).

Розрахунок податку дає у 2013 році таку суму надходжень до бюджету.

$$\text{ЕСФ}_{з/п} = 2130 * 3,6\% = 76,68 \text{ грн.}$$

$$\text{ПДФО} = (2130 - 76,68) * 15\% = 308 \text{ грн.}$$

$$\text{ЕСФ}_{на з/п} = 2130 * 38\% = 809,4 \text{ грн.}$$

Розрахована сума податків у місяць з одного працюючого іноземного студента при «реальній» заробітній платі (2130 грн. у місяць) складає 1194 грн.

Таким чином, сума додаткових податкових внесків у бюджет тільки від офіційно працевлаштованих студентів складе більш 19 млн. 100 тис. грн за рік.

Звичайно, ці цифри приблизні, бо є багато факторів, що впливають на розрахункову цифру, але залишаються за кадром.

Проведемо оцінку ефекту від додаткової зайнятості власних громадян. Розраховується як ефект від створення додаткових робочих місць у вузах країни. Згідно статистики у ВНЗ України на одного викладача за денною формою навчання доводиться 13,5 студентів, а за заочною – 67,5 студентів.

Таким чином, можна припустити, що іноземні студенти, що навчаються із країн СНД Азійського регіону, забезпечують зайнятість додаткового викладацького складу в розмірі 1650 співробітників.

Зрозуміло, що мова йде про умовні нормо-місця: ВНЗ не наймає нового викладача заради 14 іноземних студентів, однак, при загальному розрахунку чисельності викладацького корпусу, 1 студент забезпечує 1/13,5 викладацької ставки. При середній по Україні заробітній платі викладачів вузів в 2013/2014 навчальному році в 3500 грн. тільки податкові відрахування в бюджет із цих додатково створених робочих місць склали більш 38 млн 845 тис. грн. Але це не все, оскільки частина отриманого доходу викладачем буде витрачена на інвестиції, що привнесе в економіку країни (міста) додатковий внесок.

Крім того, слід урахувувати, що крім 1,65 тис. викладацьких місць, будуть створені додаткові робочі місця серед допоміжного персоналу вузу (бібліотекарі, методисти, технічний персонал гуртожитків, персонал, відповідальний за безпеку й т. п.). Із цих робочих місць також ідуть відрахування в бюджет, а отриманий із цих місць дохід також іде на споживання, нагромадження й інвестиції.

Ефект від згладжування наслідків демографічних хвиль складається з наступного. Дозована освітня міграція (що збільшується в період спаду демографічної хвилі й знижується в період її підйому) дозволяє «по господарськи» ставитися до інфраструктури і кадрового потенціалу системи освіти. Оцінка того, скільки робочих місць у системі вищої освіти довелося б скорочувати, а потім створювати через підйоми й спади «демографічної хвилі», дозволяє оцінити ефект від гнучкого управління обсягами освітньої міграції.

Ефект мультикультурного середовища складається з того, що іноземні студенти приносять із собою інші культури, способи мислення, бачення, відчуження, інші ритми, іншу естетику. Для сучасної економіки все перераховане: ресурс розвитку, зокрема, ефект мультикультурного середовища чудово працює в економіці знань. Масові кадри для інноваційних систем «вирастають» в освітньому середовищі. Привнесення нових культур в освітнє середовище суттєво збагачує його, розширює границі мислення й досвіду як тих, хто в ній викладає, так і тих, хто навчається.

Крім того, слід відмітити множинні ефекти повернення. Мова йде про політичні, економічні, споживчі переваги фахівців, що пройшли навчання в Україні, після їхнього повернення на батьківщину. Наприклад, це призводить до закупівлі зброї, боеприпасів і військового сервісу випускниками військових установ, або до закупівлі устаткування й технологій, до співробітництва з українськими лабораторіями, університетами, до розвитку міжнародних наукових, дослідницьких, дипломатичних комунікацій й до інших ефектів, оцінити які в грошовому вираженні якщо й можна, то тільки після масштабних цільових досліджень.

Висновки з проведеного дослідження. Оцінка сумарного економічного ефекту від навчання іноземних студентів з країн СНД Азійського регіону показує наступне. За 2012/13 навчальний рік сумарний економічний ефект складає не менш 694 млн. 45 тис. грн, а за 2013/14 навчальний рік – більше 876 млн 750 тис. грн., тобто збільшилася за рік на 182 млн 705 тис. грн.

При цьому, приблизно, має місто така структура економічних ефектів:

- від оплати навчання 39,2%;
- від поточного споживання 54,2%;
- від часткової зайнятості іноземних студентів 2,2%;

- від додаткової зайнятості власних громадян 4,4%.

Оцінка ефектів від згладжування наслідків демографічних хвиль, мультикультурного середовища, а також множинних ефектів повернення у статті не розглядалися, оскільки вимагають подальших цілових досліджень.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Гриненко А.М. Освітня міграція як ціннісний орієнтир соціальної згуртованості українського суспільства [Текст] / А.М. Гриненко // Управління розвитком. – 2010. – Харків : ХНЕУ, № 3. – С. 6–7.
2. Журавський В.С. Болонський процес: головні принципи входу в Європейський простір вищої освіти [Текст] / В.С. Журавський, М.З. Згуровський. – К. : Політехніка, 2003. – 200 с.
3. Кратт О.А. Ринок послуг вищої освіти: методологічні основи дослідження кон'юнктури: монографія [Текст] / О.А. Кратт. – Донецьк : ООО «Юго-Восток, Лтд», 2003. – 360 с.
4. Куценко В.І. Освітня міграція: соціально-економічні та професійні аспекти [Текст] / В.І. Куценко, Н.П. Руденко // Регіональна економіка. – 2010. – № 1. – С. 123–131.
5. Курій Л.О. Інтернаціоналізація вищої освіти як засіб формування людського потенціалу в контексті міжнародних міграційних процесів [Текст] // Стратегія розвитку України у глобальному середовищі / Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції 17-19 листопада 2010 р. – Сімферополь : ВіТро-Принт, 2010. – С. 269–273.
6. Семів Л.К. Освітня міграція в Україні: особливості, оцінка, політика регулювання [Текст] // Економіка і управління № 4. – 2011. – С. 33–38.
7. Філатов В.М. Специфічні ознаки освітньої міграції та її місце в структурі міграційних потоків. // Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка» [Електронний ресурс] / В.М. Філатов, Я.В. Ромашова – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2785>.
8. Мельник С.В. Концепція формування системи експортування освітніх послуг України на період 2011-2020 рр. [Електронний ресурс] / С.В. Мельник, В.Д. Матросов – Режим доступу : <http://www.lir.lg.ua/docs/kadri/formi.doc>.
9. Градиловский С.Н. К методике расчета экономической эффективности образовательной миграции. [Електронний ресурс] / С.Н. Градиловский – Режим доступу : <http://www.archipelag.ru/authors/gradirovsky/?library=2760>.
10. Шафінська О.С. Соціально-педагогічні проблеми трудової зайнятості студентів денної форми навчання [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://intkonf.org/shafinska-os-sotsialno-pedagogichni-problemi-trudovoyi-zaynyatosti-studentiv-dennoyi-formi-navchannya/>.